

Слов'янські пряслиця VIII—X ст.
з Правобережжя Середнього Подніпров'я

Однією з провідних галузей домашнього виробництва у ранньокласовому суспільстві було ткацтво, яке відігравало важливу роль в економічному житті давньої людини. Проте в археологічній літературі дане питання розроблене недостатньо. Це пояснюється поганою збереженістю дерев'яних пристроїв, пов'язаних із ткацтвом, та тканин з археологічних розкопок.

Єдиною масовою знахідкою при археологічних дослідженнях є прясла, які більшість дослідників вважає належністю веретена — основного інструменту при прядінні. Прясло виконувало функцію важка, що покращував обертання і регулював скручування ниток¹. Отже, цим виробам у процесі прядіння відводилась цілком конкретна роль виготовлення ниток певної товщини і з певною силою скручень. Тому форма і вага пряслиць якоюсь мірою впливали на ротаційні можливості веретена. Момент інерції при обертанні веретена залежав від ваги і діаметра прясла, відповідно збільшуючись із збільшенням цих двох показників. Напевно, форма прясел теж була пов'язана з певними технічними вимогами, хоча цей зв'язок поки що не зовсім з'ясовано.

Розглянемо прясла із слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. з Правобережжя Середнього Подніпров'я, використавши деякі елементи статистичного аналізу. Для обробки взято 125 прясел, представлених переважно цілими формами з десяти пам'яток (рис. 1), що відносяться до культури типу Луки Райковецької, крім поселень біля сіл Ходосівка і Пастирського. Матеріал вивчався у колекціях в фондах ІА АН УРСР, Державних історичних музеїв Москви і Києва та за публікаціями.

В літературі прясла описуються за їх формою, матеріалом, інколи автори відзначають деякі розміри, зрідка — вагу. Для дослідження цієї категорії виробів пропонуємо наступний список ознак: матеріал — глина, амфора, пірофіліт рожевий та сірий, камінь; форма — біконічна, овальна, циліндрична, сферична, що наближається до форми кулі, рідкісні форми; розміри — найбільший діаметр, висота, діаметр отвору, вага виробу. Запропоновані ознаки, розроблені на досліджуваному матеріалі, і є мінімальним списком ознак, їх може бути більше залежно від поставлених дослідницьких завдань.

Основним традиційним матеріалом для виготовлення пряслиць була глина, з якої виготовляли близько 90% усіх виробів. Переважна більшість глиняних прясел — ліпні, обточені прясла трапились по одному екземпляру на Монастирку, Ходосівці, Тетеревці. Добре вимішане глиняне тісто з домішками шамоту і піску, рідше — подрібленої дресви. В поодиноких випадках використовувався глей без домішок, прясла з якого відрізнялися крихкістю і з часом легко розшаровувались. Фрагменти таких прясел знайдено на Монастирку і Ходосівці. З добре відмученої глини без явних домішок виявлено прясло на поселенні Луг I у житлі № 18. Вага прясел без домішок невелика — 6—8 г.

Нечисленні на слов'янських поселеннях прясла зроблені із стінок лошеного посуду. Вони завжди циліндричної, плоскої форми, висотою 5—10 мм. Ці вироби відомі на пенківських поселеннях (3 екз.) і одне трапилось на поселенні поблизу с. Ходосівка.

Близько 10% всіх розглянутих пряслиць виготовлялось з різних порід каменю. З місцевого, головним чином, пісковіку виготовляли прясла на Канівському поселенні (1 екз.), Монастирку (3 екз.), Ходосівці (1 екз.). Відомо також кілька екземплярів з сірого і рожевого пірофіліту.

Як відомо, виробництво шиферних прясел вважається належністю давньоруської культури, для якої ці вироби були масовим явищем².

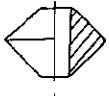
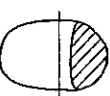
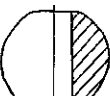
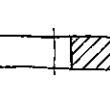
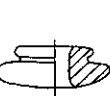
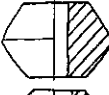

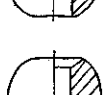
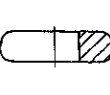
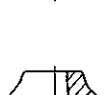
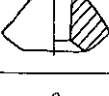
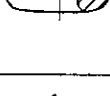
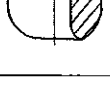
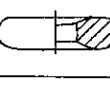
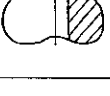
	1	2	3	4	5
Тип					
					
					
Монастирсьок	8	4	-	-	-
Лука І, ІІ	5	2	1	4	-
Тетерівка	12	3	1	2	-
Ходосівка	9	-	-	-	-
Пастирське	5	5	5	3	-
Канівське	1	3	1	1	-
Лука Раїковецька	8	2	-	2	-
Макарівострів	4	3	1	-	-
В. Андрусівка	1	1	-	1	-
Шумськ	8	1	1	-	1

Рис. 1. Таблиця пряслиць, типологічна за формою:

I — біконічні; II — овальні; III — сферичні, наближені до кулястих; IV — циліндричні; V — фігурні, рідкісні форми.

Проте в літературі є окремі свідчення про знаходження шиферних прясел серед ранньослов'янських матеріалів. Так, шиферне пряслице було знайдене разом з ранньослов'янською керамікою, представленою ліпними і ранніми кружалними формами на Коростенському городищі³.

З поселення Ходосівка походять два прясла з рожевого пірофіліту. Одне з них виявлено в житлі 5 (розкопки 1985 р.) поряд з шістьма глиняними пряслами (рис. 2, 7—13). Воно біконічної форми, діаметром по ребру — 30, висотою 13, діаметр отвору 10 мм, вага 18,3 г (рис. 2, 7). Тут же знайдено й ліпну кераміку, що за своїм виглядом близька до посуду з поселення біля с. Сахнівка, розташованого у Пороссі (рис. 2, 1—4), а також залізні і кістяні вироби (рис. 2, 5—6, 14—18). Весь матеріал датується VIII ст., отже, цим часом можна з певністю датувати і шиферне прясло. Друге пряслице з шиферу трапилось у культурному шарі поселення на глибині 0,5 м⁴.

Умови знаходження цих пряслиць дають можливість досить певно висловити думку про побутування шиферних прясел у слов'ян вже у VIII ст. М. Ю. Брайчевський вважає, що їх виробництво, хоч і в невеликих масштабах, мало місце у слов'ян у VII—VIII ст.⁵ Наявність ремесла — самостійної галузі виробництва — зумовила можливість його виникнення в той час.

В Ходосівці також знайдено пряслице із сірого пірофіліту, подібний екземпляр зберігається в фондах Історичного Музею УРСР. Він

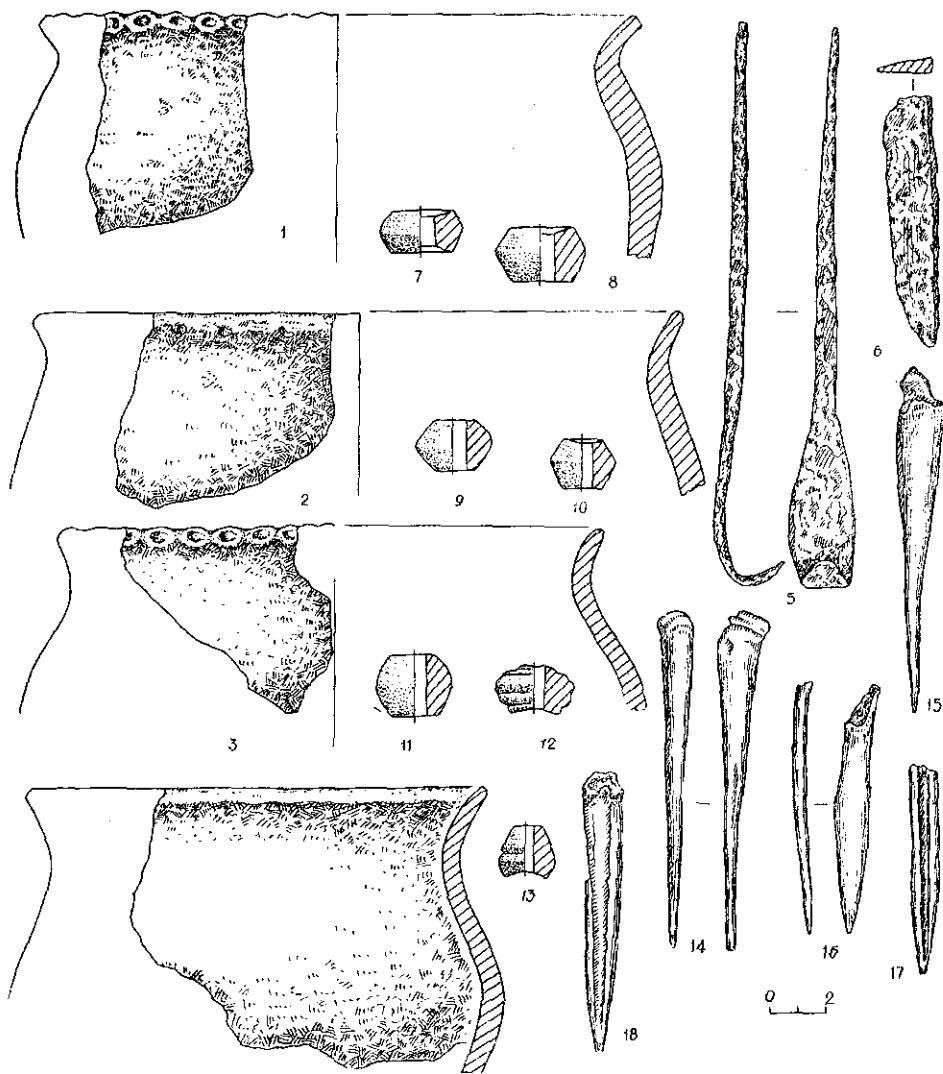

Рис. 2. Ходосівка. Матеріали з житла 5:

1-4 — кераміка; 5, 6 — залізні вироби; 7 — шиферне пряслице; 8-13 — глиняні прясла; 14-18 — кістяні вироби (проколки).

походить із слов'янського городища біля с. Петровське⁶. В Ходосівці трапилось і унікальне пряслице із свинцю, біконічної форми, діаметром по ребру 22, висотою — 11, діаметром отвору 10 мм, вагою — близько 18,3 г. Очевидно, цю знахідку слід пов'язати із скіфським городищем, біля підніжжя якого розташоване слов'янське поселення, оскільки для скіфів IV—III ст. до н. е., особливо степових, такі прясла масові⁷.

В археологічній літературі найбільш поширена типологія прясел за формою їх розрізу, коли виріб знаходиться в робочому стані. За цим принципом проведена типологія пряслиць із Зимнівського городища⁸. В. В. Ауліх виділяє три основні типи: циліндричної або циліндрично-опуклобокої форми, біконічної лінзоподібної і чітко біконічної з двома плоскими ввігнутими площадками з боків. Окремо розглядалися рідкісні форми — діжкоподібне і прясло із складним профілюванням. В. Є. Радзівєвська за матеріалами Більського городища пропонує 17 типів прясел з варіантами⁹.

Слов'янські прясла, порівняно з матеріалами скіфського часу, не

дають великої різноманітності форм. На нашу думку, всі проаналізовані у статті прясла можна звести до п'яти форм (див. рис. 1). Найбільш поширеними у слов'ян були прясла біконічної форми, вони складають 66% від загального числа. В цілому ця форма характерна для кожного з розглянутих поселень. Винятком є Канівське, де переважали пряслиця овальної форми. На Пастирському городищі біконічні і овальні прясла представлені в однаковій кількості.

Пряслиця біконічної форми поділяються на кілька варіантів: з двома зрізаними основами і добре вираженим ребром, із дещо заокругленим бочком і з невеликими площадками основ. В цілому найбільш характерні прясла симетрично біконічної форми. Зрідка зустрічаються несиметричні прясла біконічної форми з однією зрізаною основою (Пастирське городище). Співвідношення їх діаметра до висоти 2:1 або 2:1,5. Зрідка зустрічаються вироби, у яких ці розміри однакові, або висота дещо перевищує діаметр: пряслице з поселення Луг I (висота 25, діаметр 22 мм) та з поселення Луг II (відповідно — 24 та 20 мм).

Овальні прясла становлять 19%. Для них характерне співвідношення діаметра і висоти приблизно 2:1,5. До цього типу віднесено вироби: 1) з чіткою овальною формою та заокругленими основами; 2) із зрізаними основами. Овальна форма в цілому характерна для кам'яних пряслиць, в тому числі виготовлених із сірого пірофіліту.

Циліндричні у розрізі прясла плоскої форми (1%). Висота цих виробів близько 10 мм, діаметр не менше ніж в 1,5 рази перевищує висоту. Таку форму мали прясла, виготовлені із стінок амфор або іншого посуду. Ці вироби дуже легкі — від 5—6 до 10 г. Цілком можливо, що їх використовували разом з іншими пряслицями для збільшення ваги веретена, а також як зручну основу для початку прядіння. Гадаємо, що такі вироби були необхідні як додаткова насадка для прясел біконічної форми з невеликими площадками-основами. В. Є. Радзівська, яка спеціально розглянула питання реконструкції веретена за скіфськими пряслами, відзначає, що за рядом спостережень деякі прясла використовувались у парі¹⁰.

Сферичні прясла (4%) нечисленні й наближаються до форми кулі. Крім описаних форм, на слов'янських поселеннях зустрічаються прясла, що за своїм виглядом досить специфічні, не можуть бути описані з допомогою простих геометричних фігур. Такі екземпляри знайдені на поселенні Макарів Острів і Тетерівка (рис. 1).

Розглянемо досліджувані пряслиця за їх розмірами, для чого звернемося до гістограм розподілу всього масиву за трьома основними вимірами (рис. 3, 1—4). Діаметр коливається в межах 20—50 мм. Переважають прясла середніх розмірів від 28 до 32 мм (45%), маленькі за діаметром вироби (20—27 мм) — 28%, великі (33—40 мм) — 23%. Поодинокі екземпляри з діаметром 45, 48, 50 мм виявлені на Пастирському городищі і поселенні Лука Райковецька. На інших (Макарів Острів, Канівське поселення) побутували прясла лише середніх і великих розмірів.

За висотою весь масив має досить широкий діапазон, від 5 до 30 мм. Найбільш характерна висота — 20 мм. Виділяється група низьких пряслиць від 5 до 12 мм, з піками 15—20 мм, високих (22—28 мм) і дуже високих (29 мм і більше). Найчисленнішу групу складають прясла середні (58%), найменшу — дуже високі (6%) (рис. 3, 3). Практично усі виділені групи представлені на кожному з досліджених поселень.

Діаметр отвору коливається в межах 4—14 мм. Винятком є одне прясло з поселення Лука Райковецька — 20 мм. Переважна більшість виробів мала отвір діаметром 10 мм (53%). До цієї групи можна, напевне, віднести екземпляри, що мали отвір 8—12 мм, поскільки отвір від постійного тертя мав тенденцію збільшуватись і коливання в 2 мм

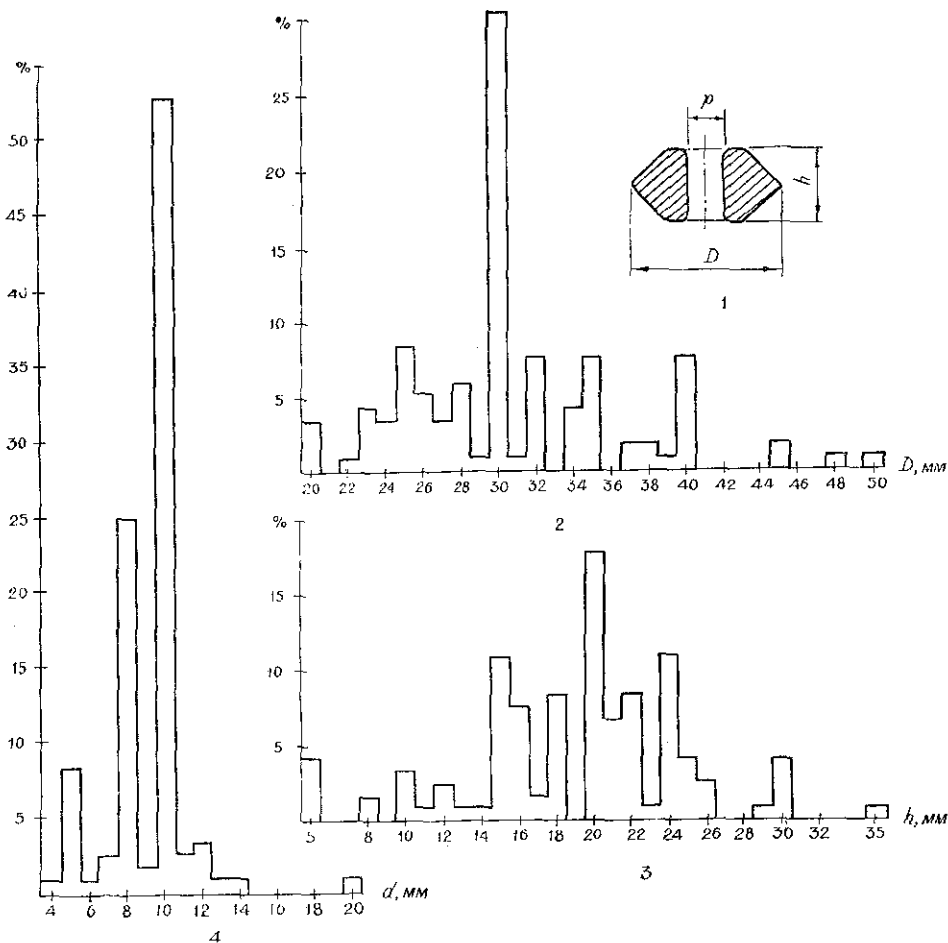

Рис. 3. Гістограми розподілу пряслиць VIII—X ст.:

1 — схема промірів пряслиць (D — діаметр на боках, d — діаметр отвору, h — висота); 2 — гістограма за величиною D ; 3 — гістограма за величиною h ; 4 — гістограма за величиною d .

можна віднести за рахунок спрацьованості (рис. 3, 4). Отже, для слов'янських прясел характерний діаметр отвору в 8—10 мм (82%).

Проте це не єдиний стандартний розмір, є невелика група прясел з меншим отвором, а саме 5—6 мм. Прясла з маленьким отвором зустрічаються на багатьох розглянутих пам'ятках (Пастирське — 4 екз., Тетерівка — 2 екз., Луг I, II — 4 екз., Монастирьок — 1 екз., Канівське — 1 екз.). Можливо, ці прясла не використовувалися як насадки для веретена, оскільки важко уявити стержень веретена діаметром 4—5 мм зручним для прядіння інструментом. Цілком можливо, що прясла з невеликими отворами використовувалися як фільтри.

Для прядіння різної товщини і сортів пряжі використовували прясла різної ваги. Легкі були придатні для виготовлення пряжі з короткої вовни і малою кількістю скручень, для виготовлення пряжі-основи вживалися важкі прясла¹¹. Прясла легкого типу вагою 7—15 г, важкого — 20—27 г.¹² Досліджені нами прясла вагою від 6 до 36 г, один екземпляр — 47 г (Макарів Острів). Прясел легкого типу (6—15 г) — 33%, середнього (16—21 г) — 29%, важкого (22—36 г) — 38%. Таким чином, у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. переважали прясла середнього і важкого типу (16—36 г). Найчисленніші прясла вагою 18 г.

Отже, можна стверджувати, що характерні прясла у слов'ян були біконічної форми діаметром 30, висотою 20 мм; діаметр отвору 10 мм, вагою 18 г.

Окремо розглянемо орнаментовані прясла. Чимало їх походить

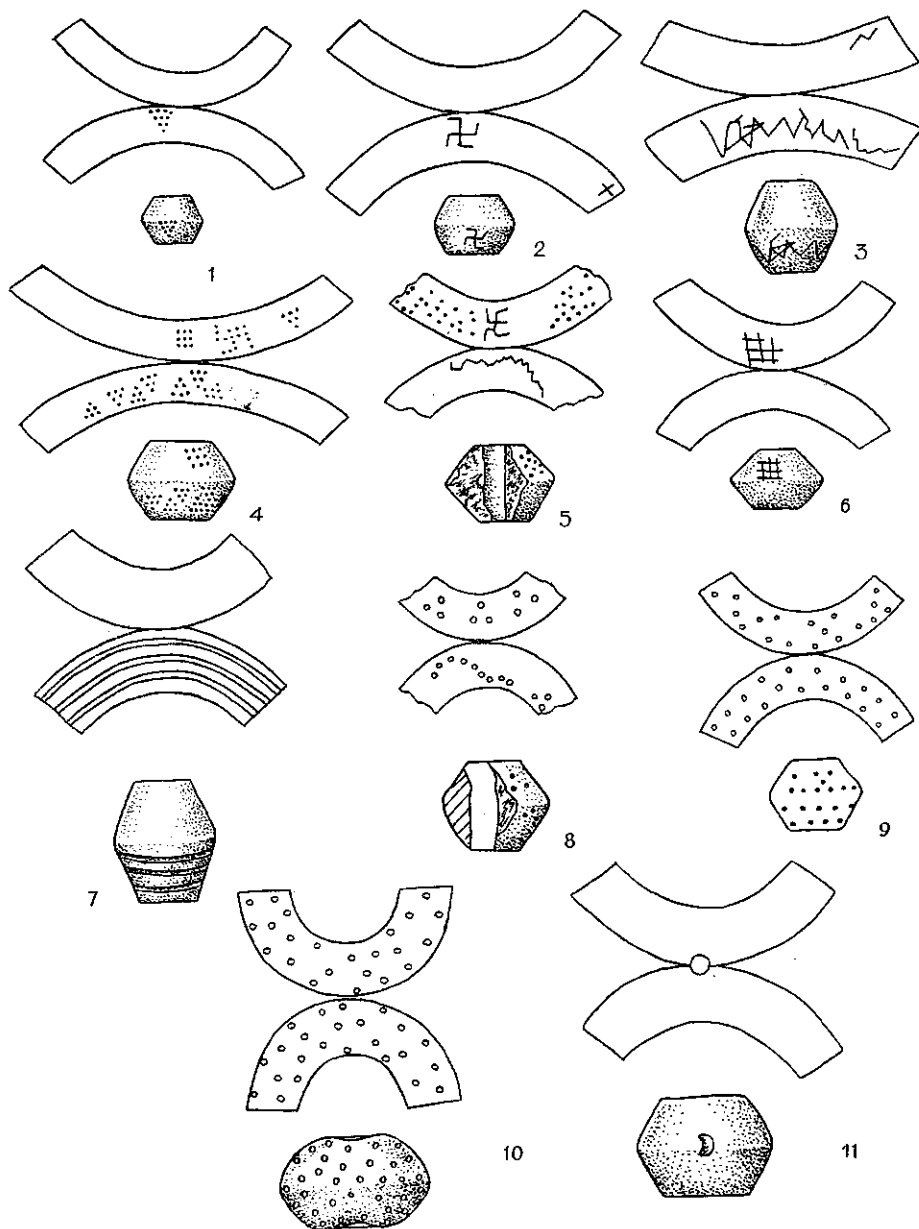

Рис. 4. Орнаментовані прясла:

1-7 з поселення Луг I (за даними Д. Т. Березовця); 8-11 — з поселення Тетерівка.

з поселень Луг I, II і Тетерівка¹³. Орнаментація виконана двома прийомами, наколами або прокресленням візерунків по сирій глині (рис. 4, 1-11). Частина представлених орнаментів пов'язана з солярними знаками (рис. 4, 2, 4, 5). Більшість екземплярів орнаментовано наколами у вигляді трикутників, ромбів і квадратів, скомпонованих в окремі групи. На деяких пряслах рисунок у вигляді прокресленого зигзагу (рис. 4, 3). Одне пряслице з Ходосівки прикрашене врізними лініями, розміщеними по колу, інше — чотирма глибокими борозенками (рис. 2, 12, 13). Проте орнаментованих пряслиць небагато, ймовірно, рисунок наносився в особливих випадках, частина їх, напевне, культового значення.

На території Правобережної України прясла з астральними зна-

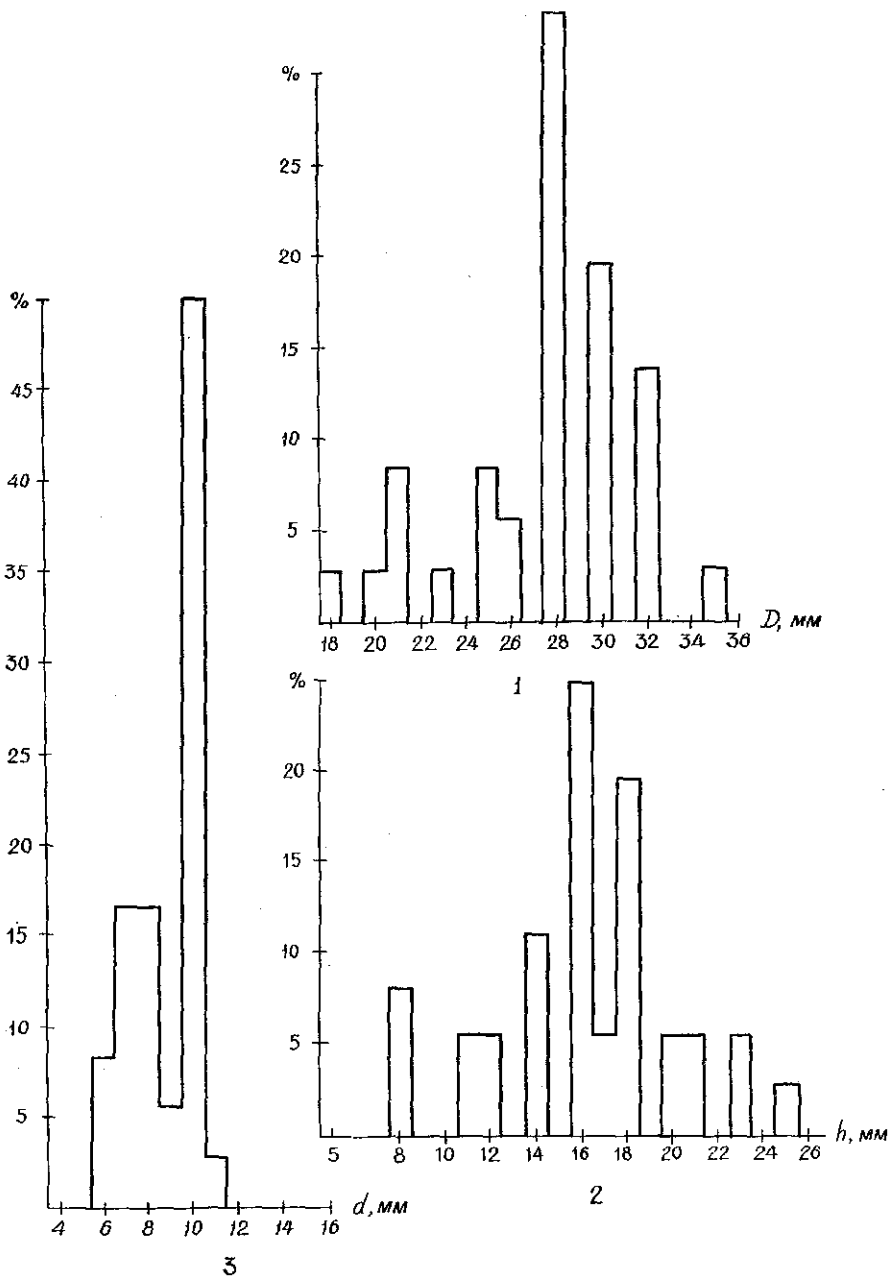

Рис. 5. Гістограми розподілу пряслиць VI—VII ст.:

1 — гістограма за величиною D ; 2 — гістограма за величиною h ; 3 — гістограма за величиною d .

ками поширювались ще в епоху середньої бронзи і скіфський час¹⁴. Рисунок на пряслах у вигляді заглибленої лінії можна пов'язати з традицією орнаментатії кружального посуду цим декором.

Зазначимо, що орнаментовані прясла більш характерні для VII—VIII ст., ніж IX—X ст. Винятком є Пастирське городище, де такі вироби відсутні. Можливо, це пояснюється специфікою культури пастирського кола пам'яток, які належать до слов'яно-кочівницьких старожитностей¹⁵.

За стратиграфічними даними поселень простежимо зміни окремих

ознак у часі. Глина протягом всього досліджуваного періоду — традиційний матеріал для виготовлення прясел. Кам'яні прясла побутують на поселеннях, де є шари VIII—IX ст. З цим періодом слід пов'язати появу у слов'ян прясел з сірого і рожевого пірофіліту.

Прясла біконічної форми найбільш поширені не тільки в останній чверті I тис. н. е., але й протягом VI—VII ст., що видно з матеріалів Зимнівського городища і поселення Корчак. За цією ознакою, отже, неможливо визначити дату в межах навіть двох століть. Інші розглянуті форми також не дають підстав для більш-менш вузької дати. Для порівняння прясел VIII—IX ст. з матеріалами VI—VII ст. за трьома описаними вище вимірами побудована гістограма розподілу пряслиць за цими ознаками з Зимнівського городища і поселення Корчак (проміри проведені за публікаціями) (рис. 5, 1—3). Порівняння рисунків виявляє тенденцію збільшення розмірів прясел у VIII—X ст. порівняно з VI—VII ст. Так, якщо для VIII—X ст. масові прясла діаметром 30—40 мм, то для VI—VII ст. — 20—30 мм. Ідентичну картину спостерегаємо і в розподілі виробів за висотою: VIII—X ст. — 20—29 мм, VI—VII ст. — 5—18 мм. Діаметр отвору практично не змінюється з часом.

Цікава закономірність впливає з порівняння ваги прясел цих двох масивів. Якщо для VIII—X ст. основну групу складають екземпляри вагою 16—36 г, тобто важкі пряслиця, то спостереження В. В. Ауліха відносно ваги зимнівських пряслиць дали інші результати: 21 екз. — вагою 6—10 і 20 екз. — 14—15 г; два пряслиця — 20 і два — 36 і 39 г.¹⁶

Таким чином, прясла VIII—X ст. порівняно з попереднім періодом у цілому стали важчими і більшими за розмірами. Це слід пов'язати з деякими змінами, що відбулися у ткацтві протягом близько чотирьох століть. Як зазначалося, вага пряслиць певною мірою пов'язана з якістю ниток. Із збільшенням ваги збільшується сила скручування ниток, отже, цілком можливо, що на кінець I тис. н. е. порівняно з ранньослов'янським часом стало більше виготовляти пряжі-основи, для якої потрібно довге волокно і сильне скручування. Форма веретена, напевне, не змінювалась протягом VI—X ст., — про це свідчать однакові розміри отворів прясел.

Вивчення слов'янських прясел не лише констатує присутність ткацтва у слов'ян, але дозволяє уточнити деякі технологічні особливості прядіння, розглянути можливості використання пряслиць для розв'язання питань, пов'язаних з хронологією.

В. А. ПЕТРАШЕНКО

Славянские пряслица VIII—X вв. с Правобережья Среднего Поднепровья

Резюме

В статье рассматриваются славянские пряслица указанного региона с применением статистического анализа. Приводится типология пряслиц по форме, рассмотрены особенности и характерные признаки этого материала VIII—X вв.

Сравнительная характеристика пряслиц VIII—X вв. с идентичной группой VI—VII вв. позволила проследить изменения, которые произошли в размере и весе изделий на протяжении четырех столетий.

¹ Ауліх В. В. Зимнівське городище. — Київ: Наук. думка, 1972. — С. 80—82.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 195.

³ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. // Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету. — Чернівці, 1960. — Т. 8. — С. 69.

⁴ Орлов Р. С. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині // АДУ в 1969 р. — Київ, 1970. — С. 91—98.

⁵ Брайчевський М. Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. — 1950. — Т. 4. — С. 91—98.

⁶ Фонди Державного Історичного музею УРСР. Колекція П. Н. Третьякова, 1938, ф. н. 23/280.

⁷ Радзівська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — Вип. 32. — С. 26.

⁸ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 77—82.

⁹ Радзівська В. Є. Вказ. праця. — С. 20. — Рис. 1.

¹⁰ Там же. — С. 22.

¹¹ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 81—82.

¹² Kaminska I., Nahlik A. Włokiennictwo Gdanskie X—XIII w. — Lodz, 1958. — S. 70—71.

¹³ Березовец Д. Т. Поселення уличей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 168; Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ Е1—25. — М., 1973. — С. 85.

¹⁴ Радзівська В. Є. Вказ. праця. — С. 25.

¹⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. — Київ: Наук. думка, 1980. — С. 126.

¹⁶ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 82.